Ивана Хаџиевска

СТОРИЈА НА ЖЕНИТЕ

Печатот и политичката дејственост на жените во македонското минато: теми и примери од учеството на жените во сферата на јавното и политичкото во 20 век

Вовед

Целта на овој текст е да даде приказ за формите на учеството на жените во јавната сфера[1] и во просторот на политичката дејственост и иницијативност. За таа цел, ќе спроведам анализа на темите во печатот каде што станува збор за животите на индивидуални примери на жени или настани поврзани со проблемите на жените на колективно ниво во секојдневието.

1 Во родовата терминологија, дистинкцијата јавно/приватно ја подразбира поделбата на работата и домот во индивидуалниот живот. Оваа дистинкција станала нормативна во 19 век, особено во средната граѓанска класа, како дел од „општествениот договор“, кога производствените односи во индустриските општества се измениле и економската егзистенцијата се одвивала во најголем дел надвор од домот, при што мажот се јавувал како главен и легитимен издржувач на семејството. Пошироко гледано, според некои автори од областа на антропологијата и женските студии, во најголем дел од културите жените се сместуваат во домашната сфера, а мажите во јавната арена; според нив, исто така, постои врска помеѓу подреденоста на жените во одредено општество и степенот на одвоеност на подрачјата на јавното и приватното (Бадаревски и Ивановска 2012, 51, 117).

Кралството Југославија, во чии државни рамки во истражуваниот период припаѓала и територијата на Вардарска Македонија, било традиционално и патријархално општество, а религијата, религиските институции и претставници имале големо влијание помеѓу верниците и во општеството (Чалиќ 2013). Владеела директна и експлицитна дискриминација според полот[2], и тоа во Уставот, законите (учество во избори, наследување, вработување, казнување итн.), во корист на правата на мажите, а на штета на правата на жените[3]. На територијата на Вардарска Македонија родовите улоги, и кај земјоделското и кај градското население, без разлика на етничката припадност и социјалното скалило, биле патријархални и традиционални, обележани со културолошките карактеристики на Балканот во 19 и почеток на 20 век, на исламот и/или на православното христијанство (Perović 2006). И овде, како и насекаде низ Кралството Југославија, важела родовата поделба на трудот, т.е. доделување различни работи или типови на работа за мажите и жените, најчесто според традиции или обичаи (Пантелиќ 2011).

Во периодот помеѓу двете светски војни, родовите улоги на мажите и жените минувале низ бавни и постепени процеси на модернизација (Дамјановска 2014, 293–311). Индустријализацијата придонела за излегувањето на жената од земјоделската економија и традиционалната средина кон градската економија и урбаната средина. Најсилни биле промените во работничкото семејство и промените во секојдневието на жените работнички кои во изворите често ги наоѓаме сами во градот, како потстанарки, во новите услови на фабриката, каде што се соочуваат со

2 Според пописите на населението, на територија на Вардарска Македонија во 1921 година женското население во проценти изнесувало 50,35 %, и било побројно од машкото население кое изнесувало 49,65 %. Причината за таквиот однос се ефективните губитоци на машкото население за време на војните во периодот 1912 – 1918 година, придружени со политичките и економските емиграции, особено застапени на територијата на Вардарска Македонија. Во 1921 година, процентите биле слични и на ниво Кралство Југославија. Во 1931 година, во Вардарска Македонија соодносот се менува во корист на машкото население (50,11 %), додека на ниво на државата, жените останале побројни (50,54 %) (Sokolov 1962, 43).

3 Види *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – Vidovdanski ustav,* "Službene novine Kraljevine SHS", od 28. juna 1921. godine. чл. 23, 28, 70, 72.

новите предизвици во односите со мажи и жени на позиции на моќ, различни од хиерархијата во патријархалното селско или градско семејство (Хаџиевска 2021).

Политичките, економските и идеолошките промени настанати во 19 век во рамките на балканските општества создале нови значења за идентитетот на жените кои живееле во нив (Hadjievska 2019). Во југословенскиот контекст, овие промени најмногу се однесувале на жените од средната класа во градските средини во Србија, во Хрватска и во Словенија. Во пошироки от балкански контекст, слични промени се бележеле и во Бугарија (Хаџиевска 2019). Факторизацијата на жените во јавната сфера се случувала низ активизам во (идеолошки) различни женски движења (Božinović 1996; Haan, Daskalova and Loutfi 2006), низ вмрежување во образовните и професионалните мрежи (кои често биле транснационални, види: Назърска 2015, 2015а, 2016) и преку разните форми на хуманитарната и филантропска дејност (Prelenda 2005).

Општествениот потенцијал на иницијативноста на жените од средната класа во јавната сфера најчесто бил планиран „од горе“ од државата и искористуван за интеграција на процесите за национална изградба. На пример, на образованието на жената се гледало како на потребно за засилување на идеалот на жената како мајка која не треба само да раѓа деца, туку и да ги воспитува во правилен патриотски дух (Hays 1996). Од друга страна, пак, постоело и феминистичко движење, чии субјекти барале право на глас за жените и јавно ги преиспитувале патријархалните норми во општеството, со цел хуманизација на односите помеѓу половите и еманципација во однос на положбата на жените. Ова може да се поткрепи и со локален пример: активизмот и дејноста на тандемот Роса Плавева[4]

4 Роса Плавева (Велес, 1878 – Белград, 1970) македонска социјалистка, активистка за женското право на глас и меѓу првите жени политичари во османлискиот период. Својот активизам за еманципација на жените го продолжила во Кралството Југославија, подоцна и во социјалистичка Југославија. Нејзината куќа претставувала место за средби на македонските и турските активистки кои заго-

и Накие Бајрам[5] во Скопје на почетокот на 20 век, во однос на нивните социјалистички погледи и кампањи за право на глас и образование. Понатаму, токму печатот и печатената култура биле главниот *локус* каде што се одвивале дебатите за положбата на жените во домаќинството и во јавноста, улогата на мајчинството во општествата, женските друштва итн. (Kolarić 2019; Peković 2015; Barać 2015). На пример, во првото српско женско списание „Домаћица“ (1879 – 1941), за првпат се пишувало за правото на глас на жените (Томић 2011, 8). Списанието „Женски покрет“ (1920 – 1938) давало простор за жени со различни идеолошки гледишта од сите краеви на Кралство Југославија, но и за дописнички од Европа да објавуваат текстови за положбата на жените (Пољак и Иванова 2020).

Истражувањето на историјата на жените во контекст на македонското минато означува продлабочување на знаењата, не само партикуларно за жените како група која се студира одвоено, туку и ги проширува знаењата за процесите на националната изградба, за националните и етничките идентитети, за локалните социјални и политички движења, за специфичните социјални и класни појави за регионот, или накратко – придонесува кон стекнување поширока слика за населението кое живеело и дејствувало на овој простор. Ова истражување просторно и временски е врамено во 19 и 20 век – ера силно одбележана од развојот на нациите и националната изградба на Балканот – и има потенцијал да ја прошири сликата за учеството на жените во репродукцијата на етничките и националните заедници, не

варале за феминистички теми и за женската еднаквост. Во 1917 година на нејзина иницијатива, околу 100 жени потпишале писмо кое повикувало на ослободување на Роза Луксембург, со која воедно и се допишувале како идеолошки современички. Во 1920 година ја основала Организацијата на жени социјалистки во Скопје.

5 Накие Бајрам (1889 – 1962), турска социјалистка, учителка и активистка за женски права. Го основала Здружението на турски жени во 1907 година во Скопје. Во едукацијата и симнувањето на ковертурата гледала решение на женското прашање во поглед на положбата на турските жени во општеството. Била дел од социјалистичките кругови во Скопје и блиска соработничка со социјалистката и активистка за женско право на глас Роса Плавева. По Втората светска војна таа се посветила на едукација и еманципација на жените од муслиманските заедници.

само во биолошката туку и во културната репродукција[6] на нацијата[7], и да ни укаже на некои специфичности што биле важни за овој регион, а досега не им се посветило доволно внимание, барем не во поглед на подлабоко теоретизирање на фактографските референци за учеството на жените во македонската историја[8].

Најпрво, во овој текст ќе го опишам мојот методолошки приод кон темата и ќе зборувам за видот на изворите и за централното место на уредената библиографија во оваа книга во трасирањето на темите и примерите за жените и нивната политичка дејственост во заедниците; како и за алатките што ми беа потребни за работа на текстот. Во главниот дел ќе се посветам

6 Делувањата во однос на „културната репродукција на нацијата" се однесуваат на членовите кои ја чинат етнонационалната заедница и се остваруваат низ работата на одредена група која ја претставува заедницата и има непосредно влијание врз пренесувањето на вредностите и искуствата на заедницата од една генерација на наредната, низ пренесувањето на традиционалните културни и идентитетски обрасци, користејќи формални и неформални облици и пројави на образование и воспитание, историско мислење, фолклор и уметност.

7 Термините „национална и културна репродукција на нацијата" се сковани од авторките истражувачки на родовите аспекти на нацијата Нира Јувал-Дејвис и Флора Антијас. Според нив, погрешно е тврдењето според кое жените во 19 век „(конечно) стапиле" во аренатa на јавната сфера. Авторките сметаат дека жените отсекогаш биле таму, и тоа како централен дел во одржувањето и репродукцијата на заедниците, во биолошка, конструкциона, симболичка и политичка смисла. Авторките ги аргументираат своите ставови низ една корисна типологија. Тие тврдат дека жените учествуваат во етничките/националните процеси низ: биолошката репродукција на етничките колективи; репродукција на границите помеѓу етничките/националните групи; и како трансмитери на културните симболи на заедниците, при што вршат и културна репродукција на заедницата. Жените учествуваат во идеолошките дискурси за конструкција, репродукција и трансформација на етничките/националните категории (Yuval-Davis and Anthias, 1989, 7; Yuval-Davis 1997, 1–25).

8 Во македонската историографија историјата на жените најчесто се среќава како секција во тековите од општата национална историја, најчесто како дел од прикази што го опфаќаат женското население и тоа главно низ прикажување изворни материјали и податоци, поретко придружени со понатамошно анализирање, или главно анализирани низ родово слеп пристап. Сепак, станува збор за значајни придонеси што укажуваат на фактичката, статистичката, демографската или економската заднина и фактори за животот на жените. Експлицитен пример за тој пристап може да се најде во *Историја на македонскиот народ* кн. 3 (Апостолски 1969, 335-344 и 452-3). Таму, жените се разгледувани како група, заедно со „младината" како група. Понатаму, значаен придонес претставуваат истражувањата на Вера Весковиќ-Вангели, кај која е застапено и теоретско проникнување во историските извори што зборуваат за животите на жените (види некои примери релевантни за оваа книга: Весковиќ-Вангели 1985, 1986, 1987, 1990).

на темите од истражуваните извори што се важни за разбирање на политичките и јавните средини во коишто најчесто ги среќаваме жените во печатот. По деталниот преглед на содржините од тематската библиографија, јас формулирав главно три теми: иницијативите на жените во образованието; хуманитарната дејност на жените; и учеството во различни форми на народен отпор.

Методолошки приод

Основното истражувачко прашање кое си го поставив за време на работата врз овој текст е – што ни кажуваат истражуваните периодични извори, „Илустрација Илинден“, „Луч“ и „Смена“, за историјата на жените во македонското минато во 20 век? Мојата теза е дека истражувањата на печатот и периодичните извори, поради нивните медиумски и комуникациски карактеристики (Коларић 2020), може да ја прошират сликата за опсегот на делувањето на жените во минатото на овој простор, особено доколку се анализираат низ призмата на историјата на жените[9]. Историјата на жените тука ја третирам во нејзината епистемолошка смисла, значи како хуманистичка под-дисци-

9 Историјата на жените како посебна историографска дисциплина се јавила кон крајот на 20 век во западните општества. Во периодот на 1970-те години, обележан со масовни манифестации и борба за граѓанските и човековите права, антимилитаризам и преиспитување на политичкиот и економскиот поредок, под дејство на вториот бран на феминизам, се зголемил и интересот меѓу интелектуалците за културно-историски пристап во истражувањето на движењата и настаните од минатото во однос на учеството на жените во нив. Интересот за историјата на жените, придружен со методолошки и теоретски алатки, се насочил главно кон истражување општествено-историски прашања за положбата и искуствата на жените во различни приватни, јавни, професионални и други улоги во општествата низ светот. Една од главните премиси е потребата за деконструкција на „машкиот поглед“ низ којшто се филтрира официјалната историја и системите на моќ што ги контролираат јавните архиви и политики на сеќавање. Во социјалистичките општества, каде што комунистичката идеологија ја претпоставувала во старт еднаквоста помеѓу половите, учеството на жените во историските процеси било втка-ено во официјалните национални истории, низ наративите за учеството на жените во синдикалните и работнички движења, и особено учеството на жените во антифашистичката борба и како партизанки во Втората светска војна.

плина. Причината за тоа е што јас поаѓам од премисата дека „заборовот има родови карактеристики“ (Slapšak, 2007), под што подразбирам дека политиките на сеќавање, историско интерпретирање и научно канонизирање на наративите за минатото се условени од односите на моќ помеѓу групите и субјектите коишто ги генерираат тие политики. Со тоа, посочувам на „епистемолошката неправда“[10] кон знаењата за жените како субјекти во личната и колективната историја и како група која најголем дел во историјата на човештвото била, и сè уште е, третирана како Другост или како „другиот пол“[11].

За групите што се предмет на истражување во оваа книга, како и историскиот контекст на којшто му припаѓале тие, сметам дека важи разбирањето за улогата на родовите во јавната сфера, како определени од репродуктивните и продуктивните активности и улоги. Притоа, поделбата на родовите улоги и активности во јавната сфера најчесто претставува континуитет на родовите улоги во приватната сфера. Следствено, јавната улога на жените најчесто претставува продолжение на репродуктивните работи и улоги од приватната сфера. Јавните улоги на мажите се дефинирани преку нивната општествена активност која овозможува социјално влијание и моќ (Бадаревски и Ивановска 2012, 117). Затоа, во овој текст, терминот „политичка дејственост“ (кај жените) не го разбирам во неговата потесна

10 Хуманистката Миранда Фрикер го сковала терминот епистемолошка неправда (epistemic injustice), концепт според којшто, од позиција на моќ, може да се направи неправда против некого „во неговиот капацитет како познавач“ (“specifically in their capacity as a knower”). Таа идентификува две форми на епистемолошка неправда: неправда кон сведоштвото (testimonial injustice) кога говорникот добива нефер третман во однос на кредибилитетот од страна на слушателот, поради постоење предрасуди кај слушателот; и херменевтска неправда (hermeneutical injustice), кога нечие искуствено поле е значајно попречено за разбирање поради предрасудите и начинот на којшто се распределени ресурсите за општествена интерпретација и дистрибуција на знаењето (Fricker 2007).

11 Терминот „Другиот пол“ е воведен во феминистичката теорија од страна на француската филозофка Симон де Бовоар (1949). Во своето истоимено дело, таа аргументира дека во патријархалната култура мажественоста е поставена како позитивна норма, а женскоста и женственоста како негативна, како „Другост“. Според ова нормирање, мажот се изедначува со рационалноста и цивилизациската моќ, а жената се изедначува со нејзиното тело („биологијата како судбина“), при што е суштински отуѓена од сопственото политичко битие.

смисла, како вклученост и делување во политички процеси, агитирање, настани, институции и органи, туку во неговата поширока смисла, и тоа ставена во историскиот контекст на заедниците каде што живееле жените во Македонија на крајот на 19 и почетокот на 20 век.

Под политичко делување на жените, ја подразбирам нивна иницијативност во јавната сфера на заедницата – локална, етничка или национална, во соочувањето со социјалните предизвици на членовите на заедницата. Конкретно мислам на неформалното политичко делување на жените во следните сфери, каде што и најмногу ги наоѓаме во истражуваните извори: политиките на грижа за заедницата, хуманитарна и социјална јавна дејност, образование и создавање културни вредности за заедницата и специфичните активности и симболични позиции коишто жените ги имале како дел од тајни мрежи и други форми на народен отпор (комитски чети, политички партии, здруженија и организации).

Во текстот сакам да истакнам уште еден момент битен за анализа на темата низ призмата на историјата на жените, а тоа е авторството на изворите што ги истражувам тука. Тие главно се продуцирани од мажи коишто низ свој поглед пишувале или ги пренесувале информациите за активностите на жените што се збиднале во јавната сфера. Така, мојата „потрага“ бара да го најде „женскиот глас и поглед“, т.е да дознае за идентитетите што жените ги граделе во процесот на нивната јавна дејственост (Ковилоски 2016; Milevska 2014, 193), низ мозаикот на био-библиографски референци од користените извори и литература.

Главен извор во истражувањето претставува печатот, и тоа трите избрани списанија, „Илустрација Илинден“, „Луч“ и „Смена“. Главни алатки при работата на текстот се тематски уредената Библиографија (види кај Мијаковска во оваа книга), која ги трасира текстовите со појавност на жените како субјек-

ти или објекти на текстот. При референцирањето на изворите, во овој текст ќе го користам начинот на којшто овие референци се уредени во Библиографијата; и Регистарот на имиња од библиографијата (види кај Коцевска во оваа книга), во којшто се лоцирани имињата на жените кои се јавуваат во различни наслови во печатот и, таму каде што е можно, им е придружена биографска белешка. Кон овие изворни податоци, честопати нецелосни за портретирање на жените како актерки на дејственоста и иницијативите за кои пишуваат текстовите во печатот, ги придружувам и податоците што ги пронајдов низ пребарување релевантна литература од областа на историографијата, антропологијата и историјата на книжевноста.

Теми и примери

Во прегледот на текстовите во истражуваниот печат, жените во јавната сфера во најголем дел ги среќаваме активни во сферата на образованието и во локалните образовни училишни мрежи[12]. Во „Илустрација Илинден“, жените најчесто се прикажани од позиција на учителки, како дел од образованието и училишните мрежи финансирани и поддржани од политички и црковни инстанци на бугарската држава, кои функционирале на различни локации на географска Македонија до распадот на Османлиската Империја. Учителките, како индивидуи или како професионална група, особено се опфатени во наративите за сеќавање на Илинденското востание како чести директни учесници во настаните, како личности присутни во животите на истакнатите историски личности од Илиденското востание или како „медиум“ помеѓу населението кое треба да се описменува и идејата за заедничка религиска или јазична припадност, или, пак, како важни и почитувани личности во градските средини.

12 Во процесите на национална изградба, при културната репродукција на нацијата, образованието и училишните мрежи се од особена важност. За образовните околности на територија на Вардарска Македонија, види кај Јовановиќ (1983).

Со неколку примери може да се илустрира начинот на којшто жените се остварувале како фактор во заедницата низ нивните активности како учителки. На страниците на „Илустрација Илинден“ ја среќаваме Евтимица Јанчева како учителка од Охрид, конкретно спомената во училишната година 1896-97. (Шалдевъ, Христо. *Изъ дневника на Н. Пасковъ: (продължение отъ кн. 62-63)*. Год. 7, кн. 6 (66) (1935), стр. 15-16). Таму таа е спомената во контекст на „учителското дело“ во Охрид. Но, според историчарот на книжевност Ковилоски, Евтимица Јанчева, освен тоа, била првата жена авторка на полемички текст во македонската книжевност, во којшто протестирала за етикетирањата на учителките како неподобни за вршење образовна функција и барала еднаков третман помеѓу мажите и жените учители, особено зашто по стапувањето во брак на учителките, се наметнувал општествениот притисок тие да престанат да се занимаваат со професијата (Ковилоски 2018в, 11; 2019 51).

Педагогот Царевна Миладинова Алексиева, ќерка на Димитар и Митра Миладинови, ја среќаваме во два текста (Бобевски, Љубомиръ. *Царевна Миладинова Алексиева: (ќерка на Димитар Миладинов)*. Год. 8, кн. 10 (80) (1936), стр. 1-2; Димитровъ, Крум. *На Царевна Миладинова Алексиева.* Год. 8, кн. 10 (80) (1936), стр. 2), во кои таа е претставена како интелектуалка и маченичка, важна за просветното дело и женското образование и како основачка на Женската гимназија во Солун „Благовештание“. Царевна Миладинова била педагошки образована во Русија и претставувала исклучок: нејзината мајка одлучила женското дете да добие повисоко образование при живо машко дете во семејството, кое останало дома. Сликата за Царевна Миладинова Алексиева како признаена интелектуалка добро е да се надополни и со податоците дека таа била авторка на два образовни акти – правилници за образованието на девојчињата (Ковилоски 2018а).

Учителките во „Илустрација Илинден“ често ги наоѓаме и како група, колективно вклучени во настани, директно или

симболички, поврзани со самото Илинденско востание. На пример, честа е претставата на учителки кои везат востаничко знаме (Ивановъ, Илиюа. *Учебното дѣло въ Крушовска нахия (подоколия) презъ турското владичество.* Год. 11, кн. 2 (102) (1939), стр. 10-13). Таму се споменати учителките од Битола и Битолско: Фотинка Петрова, Аспасија Јакимова Димева, Анета Спирова Олчева; како везилка се споменува учителката Василка поп Христова Стефанова (Бадевъ, Йордян. *За споменитъ на македонскитъ деятели и Знамето на Битолския революционенъ окржгъ.* Год. 12, кн. 6 (116) (1940), стр. 3-5). Сличен пример е и учителката Биљана Караиванова Трифунова, која се споменува не само како везилка на востаничко знаме, туку и како учесничка во борбени дејства (Биолчевъ, Илия Н. *Въстанието въ Костурско (спомени).* Год. 5, бр./кн. 7-8 (47-48), (1933), стр. 12-19). Во наведените текстови, за учителките-везилки се пишува со доза на свеченост и со истакнување на моралната важност на нивната работа или учество во настаните.

Особено интересен е примерот со охридската учителка Аспасија Мишева Каневчева. Таа во „Илустрација Илинден" се јавува како раскажувачка на две повести за активизмот на учителките од Охрид за време на илинденскиот период. Нејзините повести се објавени по авторство на Никола Киров Мајски, во форма на спомени (Кировъ Майски, Никола. *Прасето ни спаси: единъ епизодъ.* Год. 8, кн. 2 (72) фев. (1936), стр. 7-9; Истиот. *Мехди бей и охридската болница.* Год. 8, бр./кн. 3-4 (73-74) (1936), стр. 13-14). Аспасија Мишева Каневчева била учителка и интелектуалка од Охрид, сопруга на револуционерот Анастас Каневчев. Во текстовите е опишана како „револуционерка за македонската кауза". Била дел од тајната женска група предводена од струшката учителка Славка Чакарова Пушкарова (Ковилоски 2018б, 36). Аспасија со група учителки воспоставиле и менаџирале хуманитарна болница во Охрид (во колективот припаѓале: Еленка Кацкова, Поликсена Мосинова, Катја Самарџиева, Фанче Шулева, Флора Георгиева, Деспина Василчева). Во текстовите се упатува дека овие жени правеле и други хуманитарни акции и

соработувале со извесна англиска мисионерка леди Брејсфорд. Во двата текста каде што Аспасија М. Каневчева се јавува како раскажувачка, жените се претставени како лица кои може да се движат и да делуваат полесно од мажите во рамките на вонредната состојба наметната од Илинденското востание. Учителките, пак, се претставени како личности кои се препознаени и почитувани во заедницата, дури и од претставниците на власта, каков што е и односот помеѓу Аспасија Каневчева и кајмакамот[13] Мехди-бег, кој се јавува во двата текста. Во првиот текст, „Прасето нѐ спаси“, се опишува состојбата во која жените се наоѓале во периодот непосредно по Илинденското востание, кога сѐ уште имало активна криза и закани за цивилното население. Раскажувачката опишува дека жените во тој период, освен „спасување на главата“, сакале да го спасат од уништување и нивниот рачно изработен мираз, што го носеле со себе во скривалиштата. Така било и денот кога жителите на охридски Варош добиле информација дека Охрид ќе биде опожарен и тргнале кон локалната скривница. Всушност, станувало збор за складови и визби каде што се криеле дел од христијаните при опасност, а исто така овие места служеле и како скривници за оружје на луѓе вклучени во отпорот против власта. На патот кон еден таков склад, Аспасија била пресретната од кајмакамот Мехди-бег. Тој, како претставник на власта, ја препознал Аспасија како градска учителка и ѝ кажал дека властите знаат за функцијата на складот. На тоа, Аспасија, „служејќи се со итрина“ и сметајќи на религиозните и културните ноти на различност и предрасуди, рекла дека станува збор за просторија која семејството ја користело како кочина за прасе. Кога кајмакамот чул дека станува збор за ова животно, тој и неговата придружба веднаш се повлекле и отстапиле од понатамошна истрага.

Во вториот текст, Аспасија М. Каневчева раскажува за формирањето и водењето хуманитарна болница, воспоставена

13 Кајмакам – административен термин од османлиската управа. Застапник на везирот или валијата во некоја околија; управител на околија, каза.

и менаџирана од група учителки и млади интелектуалки кои, како почитувани во заедницата, успеале да ги придобијат поимотните градски семејства да донираат и да ја поддржат хуманитарната акција. Учителките биле мотивирани на оваа акција од големиот број на ранети борци и цивили по Илинденското востание. Истовремено, во текстот се наведува дека властите биле особено строги кон населението кое ги напуштало селските домови во овој период, а особен сомнеж се јавувал кон оние кои имале потреба од лекување:

„Кога за тоа разбравме ние градските учителки Поликсена Мосинова, Катја Самарџиева, Фанче Шулева, Хрисанта Мискарова, Царева Ботункова, Атина Шахова, Флора Георгиева, Деспина Василчева, Флора Митова, Елена Кацкова (и јас Аспасија Хр. Мишева, по маж Каневчева), се решивме да извршиме еден ризичен но благороден гест – да отвориме болница. За таа цел го ангажиравме двокатното здание на Андроник Копачев во Варош, поранешната зграда на Митрополијата (...) и дел од куќата на Кадиноселскиот војвода Методиј Патчев. Од поимотните семејства побаравме и добивме легла, преврски, чаршафи, платно и се неопходно за една болница. (...) едновремено бевме и милосрдни сестри и готвачки и служителки и перачки и сè останато."

Болницата функционирала тајно, со помош на околискиот комитет и имотните граѓани кои биле дискретни за своите донации таму. Дискретно доаѓале и доктори, но функционирањето на болницата не било непознато за властите. Учителките и организаторки биле повикани на полициски распит. Жените одговориле дека не се поврзани со никого и дека работат првенствено како грижливи жени кои чувствуваат милосрдие за сите повредени граѓани без разлика на верата и националноста: „Ние сме мирни граѓанки и се грижиме за мирна раја". Биле изведени и пред кајмакамот Мехди-бег, кој им кажал дека се распрашал помеѓу еснафот и се уверил во нивната невиност. Тој дури бил трогнат од нивната работа и ги пофалил за човекољубието, а

освен тоа, дури порачал и лебот и млекото за болницата да се плаќаат од негова сметка. По три месечна доброволна служба, учителките ја предале болницата на англиската хуманитарна мисија предводена од леди Брејсфорд и господин Бојл.

Жените како учителки се соочувале со етикетирања во јавноста поради излегувањето од патријархалните норми, но од напредните граѓани, како и од властите, истовремено стекнувале почит и одредено ниво на доверба. Тоа им дозволувало на учителките, како интелектуална и професионална група, полесно да се движат и да се организираат меѓусебно, а доколку постоеле сомнежи за нивно противдржавно делување, полесно да се оправдаат. Учителките во наведените функции на тајни организаторки, или пак на напредни педагози, оставиле во наследство напредување на формите на образование за девојчињата, како и поплочување на патот за интелектуално вклучување на жените во народниот отпор и неговите политички и јавни аспекти.

Жените кои ги наоѓаме во содржините на „Илустрација Илинден“ во голем дел се јавуваат како носителки на хуманитарни, милосрдни или социјални иницијативи во заедницата. Тие се јавуваат како формални претставнички или соработнички на домашни или странски хуманитарни мисии или како неформални волонтерки во сферата на вонинституционалната јавна социјална грижа, која во периодот помеѓу двете светски војни главно се базирала врз собирање доброволни материјални прилози и организирање неформална грижа. Образованите жени често работеле и во кругот на државните социјални и здравствени институции, кои во контекстот на истражуваниот простор и време, се наоѓале во зачеток. Иницијативите на поимотните граѓани често биле организирани во содејство на хуманитарните и женските организации од средната класа, а се материјализирале во формирање и раководење со јавни кујни, училишни мензи, фондови за образование, домови за стари

лица, домови за деца без родители или собирање годишни прилози за сиромашните и бездомниците.

Хуманитарната работа на жените се испреплетувала со културната (националната) работа што ги вклучувала членовите на заедницата кон кои била упатена солидарноста. Хуманитарното организирање и делување имало политички аспекти бидејќи организацијата на социјална грижа кон одредена група често вклучувала и културна работа со групата, за јакнење на религискиот, националниот или друг идентитет којшто бил важен за заедницата во определен контекст. Токму низ таа призма е прикажан хуманитарниот труд на жените во „Илустрација Илинден“. Жените кои организирале хуманитарни акции често биле меѓусебно поврзани, како современички кои се инспирирале една од друга или како директни соработнички, организирани околу женските организации во коишто биле вклучени или низ други активности каде што се активирале. Така, сиропиталиштата „Утеха“ во Битола и „Битола“ во Софија претставувале „центри“ за социјална грижа формирани од хуманитарки и активистки и подолг временски период поврзувале неколку од жените кои се сретнуваат во „Илустрација Илинден“.

Експлицитен пример за хуманитарната дејност на жените и нејзините културни и политички аспекти наоѓаме во четири текстови поврзани со хуманитарката и учителка Захарија Василева Шумљанска. Во текстот „Какъ се основа, уреди и унищожи Битолското сиропиталище: (изъ споменитѣ на Захария Шумлянска)“ (Год. 9, кн 10 (90) (1937), стр. 8–13), станува збор за спомените на Захарија Шумљанска кои откриваат како жените од образовното и интелектуално милје стапувале во комуникација со претставниците на дипломатијата во поголемите градски центри со цел да соберат средства, како и да добијат поддршка пред административните власти за остварување на хуманитарна дејност. По завршувањето на Илинденското востание во Битола и во Битолско особено се зголемил бројот на

напуштени деца без дом и без родители. Во 1905 година, Живко Добрев – трговскиот конзул на Бугарија во Битола, во соработка со црковни претставници, ја повикал Захарија Шумљанска да раководи со сиропиталиште за деца без родители со центар во Битола, а кое ќе прима деца од регионален опсег. Тој ја окарактеризирал како „најинтелигентна и енергична битолска граѓанка, Вие сте најподобна да се вклучите во основањето и организирањето на сиропиталиштето, и верувам дека ако се вклучите во работата, ќе постигнете резултати поголеми од очекуваните.“ (исто, стр. 9). За да ја оствари зададената цел, Шумљанска најпрво остварила состаноци со имотните трговски семејства во Битола, првенствено со Николаки Робев, што било позитивно прифатено. Во акцијата се вклучила и неговата ќерка Василка Робева. Понатаму во иницијативата се приклучиле и сопругите и ќерките на дипломатските и воените странски претставници во Битола. Според текстот, било свикано и општинско собрание пред кое Шумљанска говорела за иницијативата, на кое едногласно се одобрило воспоставувањето културно-хуманитарно друштво „Утеха“, чиј основач бил Живко Добрев, а претседателка Захарија Шумљанска. На останатите советнички и административни функции во здружението биле поставени жени од Битола. Со цел да се одоброволи локалната османлиска власт, крајната задача на здружението – да им помага на децата на родители кои настрадале како борци во Илинденското востание – не била експлицитно искажувана. Најпрво била воспоставена народната кујна во црквата „Св. Богородица“ во Битола, која била отворена за сите сиромашни лица во градот. Подоцна, во 1906 година, раководството на црквата го отстапило објектот во дворот на црквата за таму да се уреди сиропиталиштето. Шумљанска споменува дека по раширувањето на веста за сиропиталиштето, војводите кои учествувале во настаните околу Илинденското востание самите носеле деца од селата, а тука биле донесени и трите сираци на крушевскиот војвода Питу Гули. Со цел да се избегнат сомнежи за политичка заднина при

водењето на сиропиталиштето, Шумљанска самата побарала да се состане со Хилми-паша, кој бил управник на вилаетот, за да ѝ издаде дозвола за функционирање на сиропиталиштето.

Во спомените, Шумљанска ги прибележува и ризиците што ги преземале жените со активноста во сиропиталиштето. Неговото водење барало од хуманитарките често да патуваат и да комуницираат со различни чинители во општеството со цел да собираат доброволни прилози. Така, при преземањето прилог од охридскиот владика Методи во вредност од 20 наполеони, таа и извесна г-ѓа Ракарова, која била дел од организацијата на сиропиталиштето, тргнале сами на коњ од Битола, низ Ресен до Охрид и патувале низ тешки временски услови. Во Ресен не биле добро прифатени, но во Крушево е опишана гостољубивоста и добронамерноста на жените кои донирале многу рачни изработки за сиропиталиштето. До Првата балканска војна, бројот на штитениците достигнал 130 деца, а во меѓувреме штитениците кои ќе достигнеле соодветна возраст биле праќани во Софија на школување за занаети. Пред почетокот на Балканските војни дошло до решение да се ликвидира сиропиталиштето во Битола.

Во наредниот број на списанието, објавени се два комеморативни наслови посветени на Захарија Шумљанска. Торжествена песна (Добревска, Сийка. *Юбилейно приветствие къмъ г-жа З. Шумлянска.* Год. 10, кн. 3 (1938), стр. 8); и биографски текст, уреден од редакцијата (*Захария Юлиянъ Шумлянска*. Год. 10, кн. (1938), стр. 8-10). Во последниот текст Шумљанска е претставена како благородна и страсна „патриотка и општественица“: „Таа е секогаш меѓу жените, ја распрснува со векови напластуваната темнина, држи говори, дејствува и оформува организации со кои овозможува да се разбуди свеста за сите прашања.“ (Исто). Текстот дополнително детализира епизоди од нејзиниот живот по Балканските војни, селењето од Битола за Солун и нејзиното заточение во затвор во Северна Африка поради политичка-

та активност на нејзиниот сопруг, полскиот емигрант Јулијан Шумљански. По излегувањето од затворот, таа трајно се населила во Софија, каде што го основала и раководела сиропиталиштето „Битола“ заедно со Женското хуманитарно друштво од Софија (Миновски 2014).

Уште една хуманитарка поврзана со наследството на Захарија Шумљанска е Хрисанта Патерова. Текстот „Беспоштедна дарителка: еден пример што треба да се следи“ (*Щедра дарителка: единъ примѣръ за подражание*. Год. 9, кн. 6 (86, јуни) (1937), стр. 14) е еулогија по повод нејзината смрт. Патерова самата била посвоена и школувана во Солун од страна на Киро Патеров, имотен граѓанин со потекло од костурското село Загоричени. Патерова подоцна живеела во Софија, а во староста му ја подарила својата куќа на сиропиталиштето „Битола“, раководено од Женското хуманитарно друштво од Софија и формирала хуманитарен фонд. Опишана е како „мила, скромна, работлива домаќинка (...) чиј пример треба да се поддржи“ (Исто). Слични се примерите на учителката и хуманитарка од Велес – Тима Икономова, која била современичка и соработничка на Захарија Шумљанска. Од биографскиот текст напишан во нејзина чест, (Ивановъ, С. Х. *Тима Икономова*. Год. 9, кн. 8 (88) (1937), стр. 12) дознаваме дека таа го обновила женското друштво „Екатерина Симова“ и во Скопје отворила Женско стопанско училиште, со собирање хуманитарни прилози.

Жените кои се активирале во јавната сфера низ хуманитарна дејност најчесто доаѓале од интелектуално и градско опкружување на средната трговска класа и често биле дел од професионалната група на учителките. Нивната дејност често вклучувала и политички аспекти и барала комуникација со високи претставници на власта и дипломатијата. Иако во „Илустрација Илинден“ овие жени се преставени главно низ призмата на патриотизмот, индикативно е дека надвор од тоа, нивната дејност придонела за напредување на формите на социјална грижа за

ранливи групи од населението, како и за унапредување на женското образование и еманципација.

Во „Илустрација Илинден“ жените се особено видливи уште како учеснички во народните движења во различни форми на отпор и организирање, кое во текстовите најчесто е окарактеризирано како „револуционерно“. Станува збор за биографии или спомени за и на жени кои биле вклучени во Македонската револуционерна организација, биле активни како борци за време на Илинденското востание – нарекувани „комитки“; или биле активни како курирки на информации и оружје, помошнички и сместувачки на комити. Според историографските истражувања, неколку фактори биле значајни за вклучувањето на жените, од патријархалните и патрилокални средини во кои се очекувало жените да не се оддалечуваат многу од нормите на семејната заедница, во форми на отпор, како одметнувањето и приклучувањето кон банди и чети, или пак во поорганизирани форми на отпор, како вклучувањето или помагањето во конспиративни комитски мрежи и ќелии – простори и дејства што биле сметани првенствено и најмногу за машки. Во порана литература на оваа тема, како фактор често е наведувана желбата за одмазда кај жените кои изгубиле најголем дел од семејните членови и имотот за време на напад на нивното село од страна на непријателска војска или друга организирана сила; или потреба од близина и сигурност на жените кои, во случај на губиток на семејство и имот, им се придружувале на машките семејни членови кои веќе биле одметници, ајдути или, подоцна, дел од револуционерна или политичка кауза (Апостолов, 1972-73). Некои познати примери за ова во македонската историја, фолклор и книжевност се Сирма Војвода, Румена Војвода или Ана Малешевска.

Во поновите истражувања на оваа тема се осветлуваат аспекти од начините на мобилизација на женското население во формите на народен отпор во османлиска Македонија и се утврдува дека жените масовно учествувале во отпорот како

курирки и помошнички, а неретко и како борци и комитки, поради различното третирање на мобилноста на жените од страна на властите. Постојат и примерите за организирањето на жените како групи и до околу сто лица – претставници на села оштетени од напади на различни османлиски (пара)воени групации, кои патувале во група за да поднесат колективни жалби и претставки до претставниците на дипломатијата во големите административни центри како Битола (Boškovska 2017; Ковилоски 2018).

Во „Илустрација Илинден", кога станува збор за жените комити кои се придружиле на некоја чета и четнички живот во планините, тие најчесто се портретирани индивидуално, во четничка облека и опрема, како што е случајот во текстовите и примерите за Јорданка Пукавичарова (Аврамовъ, Стефанъ. *По козитѣ пѫтеки: (продложение отъ книга 5 (35).* Год. 4, бр./кн. 6 (36) (1931), стр. 9-12), Ектерина Арнаудова (Бјалевъ, Г. Ив. *Пиринската четничка*. Год. 5, бр./кн. 7-8 (47-48), (1933), стр. 30-31), Тана Кировска Василева (баба Тона) (Бѣлевъ, Г. Ив. *Изъ живота на четитѣ.* Год. 9, кн. 8 (88) (1937), стр. 10-12). Вклучувањето на жените во комитските чети и носењето оружје во борбени дејствија често имало семејна заднина, што експлицитно е прикажано во случаевите на Магда Гонова – претставена заедно со својот сопруг и опишани како „четнички сопружници" (Кеповъ, Иванъ П. *Никола попъ Филиповъ.* Год. 6, кн. 7 (57) (1934), стр. 14-16).

Друг добар пример за „четничкото семејство" е сторијата за комитките Донка Ставрева Ушлиновска и Сребра Домазетова Ушлиновска (Копитаръ. *Донка Ставрева.* Год. 9, кн. 8 (88) (1937), стр. 13; Настевъ, Христо. *И кауркитѣ станали комити: пѣрвитѣ комитки – дветѣ етѣрви отъ с. Лера, Битолско.* Год. 9, кн. 9 (89), (1937), стр. 12-15; Х. *Сребра Апостолова Ушлиновска.* Год. 14, кн. 2 (132, февруари), (1942), стр. 5). Тие се претставени како тандем „јатрви-комитки од село Лера", во текстот на Христо Настев насловен како „И каурките станале комити: првите комитки – двете јатрви од с. Лера, Битолско". Сребра Домазетова

била жена од Лера, „невеста“ (млада сопруга) на Апостол Илиев Ушлиновски – активен во револуционерната мрежа на МРО во Битолско. Донка Христова Ушлиновска била жена со потекло од Смилево, сопруга на братучедот на Апостол Ушлиновски – Ставре. Во 1902 година, овие две млади жени, со помош на сопрузите и семејството, го убиле месниот бег Џелеб Реџо Сулов, кој бил познат по развратните дејствија со кои ги демнел и ги напаствувал нив и останатите локални жени. По убиството, вклучените се одметнале како четници (во четата на битолскиот војвода Ѓорѓи Сугарев) и живееле во илегала, гонети од властите. По овие настани, жените носеле борбена облека и оружје, станале познати како „комитки“ и воделе семеен живот којшто се разликувал од нормата, а сепак бил гледан со почитување и воодушевување од страна на населението, како и од авторот на редовите за нив во печатот.

Уште една форма во која жените како учеснички во народен отпор се почесто прикажани на страниците на „Илустрација Илинден“ е како курирки и помошнички на комитските чети. Многу често, живеалиштата на овие жени претставувале сигурно преноќевалиште за четите во селата, или место за чување информации, библиотеки, печат и оружје. Во Крушево се случувало подолг период во некоја од куќите да престојува нелегална чета на Организацијата, а сето тоа не можело да се реализира без активно учество на крушевчанки (Белчески 2016). Поради аспектите на покажување грижа и организирање „сигурна мрежа“ на меѓучовечки односи во МРО, често биле нарекувани (како што се гледа и во печатот) со називите „мајка“ или „баба“, без разлика на нивната возраст или фактички семеен статус. Таков е примерот со жените опишани како „бестрашни курирки“ во текстот потпишан од Никола Киров Мајски, насловен „Крушевските курири-светци“ (Кировъ Майски, Никола. *Крушовскитѣ куриери-светци*. Год. 6, бр./кн. 3 (53) (јануари 1934), стр. 5-8). Станува збор за Коца Костова Негревска, баба Калија Т. Ќуќуровска, Цофка Пецановска, Пара Матева; меѓу нив, Таска

Иванова Џивџановска и Мара Магдева работеле како тандем во крушевското село Долно Дивјаци, каде што го организирале животот на заедницата кога селото останало без мажи поради смрт, бегство или емиграција по Илиденското востание. Сличен пример претставува и Пара Гргдановска Митева, „Баба Тонка“, која се нашла во печатот низ спомените на револуционерот Петар Ацев (Ацевъ, Калитанъ Георги П. *Първата ми среща съ Йорданъ Пиперката: крушовската „Баба Тонка“ – Баба Пара Митева Гърданоска: (из споменитѣ на П. Ацевъ по дейностьта му въ Крушовско).* Год. 13, кн. 2 (122, февруари), (1941), стр. 6-8). Дејноста на овие жени вклучени во илегални и диверзантски активности придонела за формирање и профилирање нови форми на народен отпор, каде што жените играле важна улога (Крстевски-Кошка 1993, 48, 53, 73, 184, 204).

Списанијата на српски јазик „Луч“ и „Смена“ излегувале во многу пократок период во споредба со „Илустрација Илинден“ и затоа од нив можам да наведам помалку примери. Но, и тие примери може да укажат за начините на кои жените се факторизирале во политичките текови на просрпската национална идеја, кои биле актуелни на територијата на Вардарска Македонија во рамките на Кралство Југославија (види кај Стојкоски во оваа книга). Во „Луч“, најголем дел од примерите се однесуваат на записи од собирани народни умотворби, пеени од жени од различни делови на овој регион, и тоа на локалното јазично наречје. Застапен е и еден авторски текст потпишан од Марија Пројческа, расказот „Ленче“ (Пројческа, Марија. *Ленче.* Год. 1, бр. 4 (1937), стр. 145-148). Сите овие примери се значајни бидејќи укажуваат на секојдневните проблеми на жените, најчесто во семејниот живот и во приватноста на домот, преку коишто, низ медиумот на печатот и пробивот на „женскиот глас“ во авторски или народни творби, усната женска историја станувала застапена и во јавноста.

„Смена“ било студентско списание кое всушност произлегувало од образовните средини во Кралство Југославија и,

меѓу другото, било достапно за студентките и студентите и на Филозофскиот факултет во Скопје помеѓу двете светски војни. Жените кои се јавуваат таму како авторки или теми се јавуваат од позиција на студентки, како дел од модерните текови и предизвици на академскиот живот. Такви примери се текстот на Милица Радојковиќ насловен како „Данашња студенткиња“ (Радојковић, Милица. *Дањашна Сшудешкиња*. Год. 2, бр. 1 (1931), стр. 5-8); и текстот подготвен од редакцијата насловен како „Занимливости: проценат студенткиња у односу на студената у појединим земљама“ (год. 2, бр. 1 (1931), стр. 46). Филозофскиот факултет во Скопје бил отворен во 1920 година и иако бил интелектуален центар на експонентите на српската национална идеја и сфаќање за Вардарска Македонија како дел од српската култура и историја, станал место од каде што се ширеле видиците за модерни појави, меѓу кои било и високото образование на жените, а со тоа и нивната вклученост во општествениот и во интелектуалниот живот.

Заклучок

Од анализата на печатот истражуван во оваа книга, дознаваме за некои аспекти од историјата на жените на територија на Вардарска Македонија, и тоа за формите на нивната појавност и дејственост во јавната сфера. Во најголем дел од примерите разгледани во овој текст станува збор за континуитет на родовите активности и улоги на жените од приватната сфера во јавната сфера. Нивните активности и делување се отсликувани низ идеолошката и политичката призма која ја застапувала редакцијата на различните списанија.

Анализата на користените печатени извори низ призмата на историјата на жените е корисна повеќе при создавањето слика за проблемите на жените во секојдневието на преминот од 19 во 20 век и нивната мотивација за вклучување во јавниот живот на заедницата, а помалку за формирање целосни био-

графии и портрети на жените, за што е потребно користење и придружување дополнителни извори и литература. Улогите во коишто ги сретнуваме жените во печатот, конкретно оние жени за кои печатот е податен со биографски и референцијални податоци, се всушност комплексни спојувања на семејни и јавни идентитети коишто никогаш не се поединечни и „црно-бели“, туку се меѓусебно испреплетени, како што семејниот статус на жените бил во врска со нивниот професионален или јавен статус: мајка, баба, ќерка, сопруга, учителка, писателка, студентка или ученичка, комитка, курирка, хуманитарка, мисионерка, патриотка, борка и партиска или политичка активистка.

Во „Илустрација Илинден“, појавноста на жените е на ниско ниво и посредна: најчесто се среќаваат како дел од теми поврзани со секојдневието на населението, како дел од биографските описи на повеќе познати историски личности во разгледуваниот контекст и период, а најмалку како авторки на текстуалните содржини. Дури и кога станува збор за спомени на жени поврзани со некој важен локален историски настан, тие се објавени од машки автор, како што е случајот со спомените на Аспасија Мишева Каневчева во текстовите на Никола Киров Мајски. Во ова списание, карактеристично при појавноста на жените е што за нив најчесто дознаваме посредно, низ текстови поврзани најчесто со три општи теми: образованието, хуманитарните и милосрдни активности или за специфичните форми на народен отпор поврзан со Македонската револуционерна организација (МРО), како на пример курирската служба. Текстуалните форми или содржини во коишто најчесто ги среќаваме жените се еулогии, јубилејни содржини, торжествени песни и раскази со посвета и постхумно објавување спомени. Специфичен облик на појавност на жените во овој печат е нивното портретирање како дозволен исклучок од нормата на женскост и женственост – како комитки и четнички, дел од борбени групи на мажи во планините, облечени во борбена облека и опремени со оружје, како што е случај во примерите со Јорданка Пукавичарова,

Екатерина Арнаудова или тандемот „комитки-јатрви“ Донка и Сребра Ушлиновски. Во сите форми на појавност на жените во овој печат доминира патриотскиот и национал-романтичарскиот сентимент, којшто е поставен како примарен во акциите, но и оправдувачки за дејствијата што излегувале од приватната сфера, а што ги преземале жените. Слично е и со примерите за јавна дејственост на жените кои биле поблиску до патријархалниот идеал – учителките и хуманитарките. Како индивидуи или како професионална група, учителките се најзастапени во акции што се најблиску до политичко дејствување на жените во заедницата. Експлицитен пример за тоа наоѓаме и во случајот на Захарија Шумљанска и во случајот на Аспасија Мишева Каневчева, кои во заедниците каде што работеле, воделе нешто што може да го наречеме „филантропска дипломатија“, која се остварувала низ комуникација, поврзување и помирување на различни, често и спротивставени, чинители во општеството (османлиската локална администрација, локалните трговски елити, дипломатскиот кор, локални политички активисти, дури и одметници), сè со цел да се извлече бенефит за хуманитарни цели – повторно поврзани со етнонационална кауза. За жените најчесто се зборува како за жртви, за посветени национални работнички и општественици и со голема доза на идеализација и романтизација, каков што е и целокупниот дискурс на списанието.

Во однос на дејствувањето на жените споменати тука во рамки на женското движење или феминистичка кауза, не може да се извлече експлицитен пример. Всушност, добро е да се нагласи дека во рамките на специфичниот историски контекст во којшто живееле и дејствувале овие жени, погрешно би било и да се трага по феминистичко делување при истражувањето на формите на нивна дејственост во заедницата. Во најмногу од случаите дејствувале под предзнакот на националната кауза или во одбрана на етничкиот или религиозниот идентитет на заедницата од којашто доаѓале. Иако, кај примерите како Ца-

ревна Миладинова, која била авторка на правни акти за унапредување на образованието на девојчињата, или кај Евтимица Јанчулева, која јавно се спротиставила на нееднаквиот третман на учителките во однос на учителите, препознаваме еманципаторска свест и критика за положбата на жените. Сепак, од најголемо значење во поглед на феминистичките епистемолошки потенцијали на овие истории е тоа што нудат фасцинатни сознанија за животите и мобилноста на жените како „паралелни истории“ во склоп на националните мастернаративи, во кои улогата на жените најчесто е ставена во тесна патријархална рамка на биолошката или културната репродукција на нацијата.

Во „Илустрација Илинден“ појавноста на жените е поврзана со нивното препознавање како дел од блиското колективно минато кое уредниците на ова, главно меморијално списание, сакале да го зачуваат и да го користат за мобилизација и кохезија на членовите на нивната, составена главно од мажи, читателска целна група – македонската миграција во Бугарија и низ Европа. Во списанијата на српски јазик „Луч“ и „Смена“, жените ги наоѓаме повеќе во контекст на актуелните модернизациски процеси во Кралство Југославија. Во последните списанија разгледувани овде, жените се појавуваат многу ретко и посредно. Во „Луч“ како пејачки на народни творби што ги собирале и ги објавувале мажи писатели и интелектуалци; или во интелектуални коментари на социјални и општествени појави како абортусот кај работничката класа. Во студентското списание „Смена“ жените најчесто се појавуваат во контекст на високото образование или како родово стереотипни ликови во објавените студентски раскази и творби.

Погледнато од аспект на методолошкиот пристап, јас, како авторка на овој текст, немам намера, ниту можност аналитички да ги исцрпам сите примери на жени кои се детектирани во составената Библиографија и во Регистарот во оваа книга. За тоа

се потребни нови истражувања што би се движеле во насока на проширување на опсегот на извори надвор од полето на периодиката и користењето спомени, патописи, биографии, како и објавена релевантна литература, со цел фокусирање и историографско исцртување целосни портрети на жените од македонското минато кои биле значајни во процесите на национална изградба, како и во социјалните и политичките движења.